

DEEL 1

In het land van de dominee

Het land is bedolven onder de sneeuw, een witte vlakke strekt zich uit tot aan de horizon. De aarde is hard als steen en de rivier is dichtgevroren. Aan de overkant ligt in zichzelf gekeerd achter een beschermende muur een kleine stad. De wieken van de molens die boven de muur uitsteken om de wind te kunnen vangen, staan stil. De stad lijkt uitgestorven.

In de verte, uit het noorden, verschijnen ruiters, soldaten in uniform. Ze voeren in twee rammelende wagens een groep verkleumde mannen en vrouwen met zich mee en komen tot stilstand aan de oever, aan de overkant van de stad. Een van de soldaten stijgt van zijn paard af en stapt voorzichtig en onzeker op het ijs. Hij blijkt erop te kunnen staan en loopt nog wat verder de bevroren rivier op. Een paar keer stampt hij met zijn stevige, leren laars waardoor er met een vreemd, hoog geluid, als van een zwiepende zweep, razendsnel dunne scheuren door het ijs schieten. De man keert zich om naar zijn kornuiten en schreeuwt ze in het Frans iets toe.

Voor de poort van de vestingmuur aan de overkant staan twee donkere figuren, met in hun hand een bajonet. Ze roepen naar de soldaat op het ijs. Ook zij zijn Frans. Hun stemmen kaatsen in dit stille land helder over de bevroren rivier.

De mannen en vrouwen in de twee boerenwagens krijgen bevel om uit te stappen. Ze doen gedwee, zij het wel heel traag, wat ze wordt gezegd. Sommigen zijn zo door de kou bevangen

dat ze zonder ondersteuning niet kunnen blijven staan. Een meisje van zo'n jaar of veertien met lang, donker haar dat in ongekamde slierten over de kraag van een bruine mantel valt, gaat wankelend met haar moeder naar de oever. Ze kan niet verder lopen; een soldaat tilt haar op een paard. Haar moeder, op een ander paard, volgt haar de rivier op.

Het meisje is door en door verkleumd, haar lippen zijn blauw en ze kan haar handen haast niet meer bewegen. Ze slaat haar armen om de warme, zachte nek van het dier dat haar dragen moet, dat rustig en behoedzaam vanaf de oever het ijs op gaat. Haar wang zoekt de warmte van zijn vacht, ze laat zich wiegen door het paard, sluit haar ogen en glijdt weg in een zachte, donkere droom.

De karavaan trekt een rafelige lijn over het besneeuwde ijs, een spoor dat weer gewist zal zijn door de nieuwe sneeuw die straks valt uit de vuilgele wolken die langzaam aan komen drijven. De sneeuw knarst onder hoeven en laarzen, terwijl de paarden zich briesend en snuivend een weg banen naar de overkant. Plotseling klinkt er een gil dwars door het ijzige land. De moeder ziet haar dochter van het paard af glijden en in een wak onder het ijs verdwijnen. Het paard sjokt zonder berijder onbewogen voort. De moeder schreeuwt met alle kracht die ze nog in zich heeft.

Een van de mannen uit de escorte, een huzaar in een lange, blauwe mantel, reageert op het gekrijs. Hij springt van zijn paard, rent naar de rand van het wak en bukt zich over diep zwart water. Hij gaat liggen en steekt zijn arm zo ver mogelijk onder het ijs. Samen met een soldaat die op de kreten van de vrouw is afgekomen, sleurt hij aan het lichaam en trekt het op de rand van het wak. Het meisje ademt nog wel, maar ze is bewusteloos, bevangen door de kou, en haar kleren zijn doorweekt. Een gure windvlaag blaast over het groepje dat over het halfverdrongen kind gebogen staat. De sneeuw stuift in kleine wervels over het ijs. In een eenvoudig, maar tegelijk groots gebaar trekt de soldaat zijn warme mantel uit, wikkelt het

meisje erin en tilt haar druipend op zijn paard.

Ze hoeven niet ver meer. Aan de overkant, in de ommuurde stad, zullen ze de nacht doorbrengen en daarna hun tocht naar het zuiden voortzetten. Morgen zal de soldaat het meisje, haar moeder en de andere gevangenen overdragen aan het militaire tribunaal, waar ze zonder twijfel ter dood zullen worden veroordeeld.

Het was de gewoonte van Joost Gerard Kist om iedere avond een aantekening te maken van de huisbezoeken die hij als dominee voor de gereformeerde gemeente van Zaltbommel had afgelegd. En als hij die dag had gepreekt, noteerde hij ook hoeveel hij met de collecte in de kerk had opgehaald.

Zijn dagboek was niet meer dan een geheugensteuntje en alleen voor hemzelf van belang. Maar in de herfst van 1794 ging hij steeds uitvoeriger schrijven, ook over zaken die minder te maken hadden met zijn werk als predikant. Hij bleef onder alle omstandigheden trouw aan zijn dagboek. Altijd vond hij nog wel gelegenheid een paar aantekeningen te maken, dikwijls ook met kleurrijke details over wat er in die uitzonderlijke herfst en winter plaatsvond onder de bewoners van de stad Zaltbommel.

Hierdoor kreeg zijn journaal zonder dat dit ooit zijn bedoeling kan zijn geweest, een bijzondere historische waarde. Na zijn dood kwam het dagboek in het stadsarchief terecht tussen duizenden andere documenten. Het lag bedolven onder alles wat evenmin vergeten mocht worden: notariële huwelijksakten, boedelbeschrijvingen, grondtransacties, testamenten, verslagen van vergaderingen van plaatselijke besturen, archieven van liefdadigheids- en gezelligheidsverenigingen, geschillen met winkeliers, gemeentelijke verordeningen, kadastrale metingen, en wat een kleine provinciestad al niet door de eeu-

wen heen aan papier kon produceren. Maar net als bij een menselijk geheugen, waarin af en toe een verrassende herinnering ineens zonder duidelijke aanleiding kan opborrelen, dook uit het papieren geheugen van de stad plotseling het pakketje op waar vermoedelijk in bijna honderd jaar niemand meer naar had omgekeken.

Een stapeltje grauwe foliovellen viel op een dag in handen van de historicus G.J.F. Mes, die in de winter van 1903/4 in het gemeentearchief van Zaltbommel was ‘belast met eenige onderzoekingen.’ Hoewel hij eigenlijk voor iets heel anders kwam, trok het journaal van de dominee zozeer zijn aandacht dat hij besloot zich te wijden aan het lastige karwei het achttiende-eeuwse domineeshandschrift te ontcijferen. In 1905 verschenen in het blad van de Vereniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht de belangrijkste passages in druk. Zo werd het verhaal van de dominee aan de vergetelheid ontrukkt en kreeg het journaal van Joost Gerard Kist bekendheid in de kleine kring van historici, gespecialiseerd in de geschiedenis van de omwenteling van 1795. Een eeuw later werd hij, een gewone predikant van een middelgrote provinciestad, de spreekwoordelijke voetnoot van de geschiedenis.

Zijn relaas begon op 21 september 1794.

ZONDAG • 21 SEPTEMBER

De dominee keek vanaf de kansel tevreden neer op lange rijen devoot gebogen hoofden. De Grote Kerk was die ochtend goed gevuld, merendeels met eenvoudige boeren, kleine handwerkslieden, knechten en kooplieden in hun schone zondagse goed, hun vrouwen met helder witte, kanten mutsen op, de kinderen met hun gewassen en gekamde haar. Helemaal vooraan zaten de burgemeesters en schepenen van de stad in hun eigen rij op de 'herenbank'. Ook zij gingen sober gekleed: witte pruiken, zwarte pakken en schoenen met zilveren gespen. Sober, maar wel rijk.

De dominee preekte bevlogen en soms vermanend. Als hij sprak van het 'lievderijk Opperwezen', de 'Almachtige', 'de goede Voorzienigheid' of de 'Alwetende' liet hij ontzag en verwondering klinken. Hij probeerde met zijn stem tot in de zielen van de kerkgangers door te dringen, ze te raken met zijn boodschap, ze te sturen in hun geloof, zoals dat van een goede predikant verwacht werd. Maar bij het slotgebed veranderde hij op slag zijn toon. Al jarenlang, week in week uit, verdween zodra hij bij de bede was gekomen die door de regering aan alle gereformeerde dominees van het land was voorgeschreven, alle warmte uit zijn stem. Zakelijk begon hij aan de opsomming van een lange reeks gezagsdragers: de 'Heren Staten' van alle zeven provincies, 'hunne vrienden, burens en bondgenooten', de 'Prins van Oranje in zijn kwaliteit van stadhouder', zijn vrouw, kinderen en 'het

verdere Doorluchtige Huis', de 'edele en achtbare heren van de Magistraat en de Raad van deze stad'.

De exacte bewoordingen voor het slotgebed waren hem op schrift gegeven door de burgemeesters en schepenen die hier allemaal vooraan in de kerk zaten. Tekenend voor hun hoogmoed was dat ze in het gebed ook zichzelf hadden opgenomen. Bovendien hadden ze, misschien niet helemaal zeker van de loyaliteit van alle predikanten, uit voorzorg nog een bepaling aan de verordening toegevoegd, namelijk dat 'daar omtrent in de voorbede geen ongeoorloofde reflexiën plaats mogen hebben'. Maar zijn mening kon dominee Kist, met zijn geoeffende stem, ook zonder woorden geven.

Na het gebed klonk door de hoge gewelven zacht een rommelig gepreveld amen van de kerkgangers. De organist zette traag in met het zware orgel terwijl de dominee, recht en waardig in zijn wijde, zwarte toga en witte bef, langzaam afdaalde van het spreekgestoelte. De kerkdeuren zwaaiden open, als door een onzichtbare hand, en de kerkgangers schuifelden langzaam weer naar buiten, een grijze, regenachtige dag tegemoet.

Pas 's middags, na het eenvoudige maal dat de dominee met zijn vrouw en kinderen in de pastorie had genuttigd en na een korte wandeling naar het huis van zijn vriend Ganderheiden, hoorde hij het eerste verontrustende nieuws. In de kleine voorkamer van zijn vriend, met wie hij 's zondags gewoonlijk op het plat achter het huis een pijp rookte, was een hele familie neergestreken. Ze waren met een wagen vol huisraad over de verregende wegen van de Meijerij naar Zaltbommel gereden, omdat zoals de vader zei 'Den Bosch eerdaags zou worden gecerneerd en beschoten en hij het daarom raadzaam had geoordeeld de stad te verlaten.' Er werd bovendien beweerd dat de Franse troepen, die al in augustus de grens met Nederland waren overgekomen, hoogstwaarschijnlijk binnenkort de vesting Crèvecoeur aan de Maas zouden bereiken. De Bommelerwaard aan de overkant van de rivier zou dan binnen schootsafstand van de Fransen komen te liggen.

Ondanks deze zorgelijke berichten heerste de hele verdere dag de gebruikelijke kalmte van de zondagsrust. Het was al donker toen er bij de pastorie een boodschap werd afgegeven van een van de kerkenleden, de heer Scherlenski, die meldde dat hij met zijn zuster, de meid en de meids moeder de volgende ochtend naar Rotterdam zou vertrekken. Voor de dominee kwam dit volkomen onverwacht en hij besloot even bij de familie langs te gaan. De straten waren nat en de lucht was vochtig en kil, maar bij Scherlenski stond de deur wijd open en al bij het zwakke schijnsel van de straatlantaarn zag Kist dat het hele huis werd ontmanteld. Alles van waarde werd in kisten gepakt, tot aan de spiegels en de breekbare porseleinenbeelden op de schoorsteen toe. Met ‘vertrekken’, zo begreep de dominee, had het kerkenlid vluchten bedoeld.

Weer terug van zijn korte bezoek ging hij naar zijn studeerkamer, ontstak een lamp op de tafel en boog zich in een kleine kring van licht over het papier. Hij doopte zijn pen in een glazen inktpot en begon op een nieuwe bladzij van zijn dagboek. Hij hield zich bij de feiten als om zijn gedachten te ordenen en om de naderende gebeurtenissen helder onder ogen te kunnen zien.

In de zomer van 1794 kwam het Franse leger de grens over met Nederland en begon een bezetting die tegelijk ook een revolutie werd en die later in de geschiedenisboeken bekend zou worden als de Bataafse Omwenteling. Hoewel het onmogelijk is een precies begin van zo’n grote historische gebeurtenis te bepalen, wordt voor het verhaal van deze revolutie meestal het jaar 1781 aangehouden, en wel de nacht van 25 op 26 september toen een anoniem drukwerk op geheimzinnige wijze in tientallen steden en dorpen verscheen.

Het pamflet met als aanhef ‘Volk van Nederland! Waarde medeburgers!’ begon als een harde aanklacht tegen stadhouder Willem v, die door zijn onhandige optreden in de Vierde Engelse oorlog de Nederlandse economie ernstig had geschaad.

Er werd een nieuwe politieke ideologie in uiteengezet. De oplossing voor veel van de ontstane problemen lag volgens de schrijver van het pamflet in de verhouding tussen de burgers en het landsbestuur:

Het land behoort aan U allen met elkaar, en niet aan de Prins met zijn Groten alleen, die U, die ons allen, die Neerlands hele volk, de afstammelingen der vrije Batavieren beschouwen en behandelen als hun erfelijk eigendom, als hun ossen en schapen, welke zij naar hun goeddunken ofscheren ofslachten kunnen en mogen.

Het pamflet bood bovendien een praktisch programma, dat vrij eenvoudig uitgevoerd kon worden. Het volk werd opgeroepen zich te wapenen met ‘een goede snaphaan met een bajonet erop en een sabel [en] zich in regimenten en compagnieën te verdelen en zelf officieren te kiezen om hen te commanderen, een volk derhalve, dat verstandig en voorzichtig wil handelen, moet er altijd voor zorgen zelf de sterkste in het land te blijven.’

In het hele land werd grootscheeps gevolg gegeven aan deze oproep, exercitiegenootschappen werden opgericht, die allengs uitgroeiden tot een sterke paramilitaire organisatie. Vooral mannen uit de geschoolde en welvarende burgerij voelden zich aangetrokken tot deze nieuwe denkbeelden, want het landsbestuur was naar hun smaak te veel in handen gekomen van een gesloten elite. De stadhouder was zijn recht op benoemingen in stadsbesturen stelselmatig voor zijn eigen aanhang gaan opeisen, waardoor er stedelijke oligarchieën waren ontstaan. Wie niet uit een van de bevoorrechte, prinsgezinde families kwam, kon maar moeilijk in aanmerking komen voor een bestuurlijke functie.

In de jaren tussen 1783 en 1787 namen de politieke tegenstellingen toe, en op uiteenlopende plaatsen in het land deden zich provocaties en botsingen voor tussen patriotten en orangisten. De strijd vond een voorlopig hoogtepunt in 1787 toen in een aantal grote steden als Utrecht, Zwolle, Deventer, Amster-

dam en Rotterdam de oranjegezinde magistraten werden afgezet en door patriotse voormannen werden vervangen. De Prins van Oranje raakte de controle over Holland, Utrecht en Overijssel kwijt. En ten slotte volgde de beruchte aanhouding van Wilhelmina van Pruisen bij Goejanverwellesluis op 28 juni 1787. Een incident waarbij de echtgenote van de stadhouder werd belet naar de inmiddels patriots geworden provincie Holland door te reizen.

De patriotten waren een belangrijke macht in het land geworden en bijna te sterk voor de stadhouder. De affaire met Wilhelmina werd aangegrepen voor een interventie van Frederik Willem II, koning van Pruisen. Hij eiste genoegdoening voor de beledigingen die zijn zuster Wilhelmina waren aangedaan, en stuurde troepen naar Nederland die op 13 september 1787 de grens overtrokken. Binnen enkele dagen werden de meeste patriotse steden door deze militaire overmacht tot overgave gedwongen en werd het oude stadhouderlijke regime in Den Haag hersteld. Als laatste capituleerde Amsterdam op 9 oktober.

Tienduizenden patriotten die aan de opstand hadden deelgenomen, vluchtten het land uit. Anderen bleven in Nederland en organiseerden zich ondergronds verder, terwijl de oude bestuurders na het herstel van de macht van de stadhouder weer als vanouds geriefelijk op het pluche gingen zitten. In de daaropvolgende jaren nam het verzet onder de burgerij alleen maar toe, zij het nog binnenskamers.

De Nederlandse patriotten maakten historisch gezien deel uit van een grotere politieke beweging in Europa aan het einde van de achttiende eeuw. In landen als Zweden, Duitsland, Polen, Rusland, België, Italië en Zwitserland ontstonden in die tijd allerlei meer of minder radicale patriotse groeperingen, dikwijls verschillend in hun oorsprong, maar allemaal strevend naar afschaffing van dictatoriale praktijken van oude regimes. De Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1774-1783), waarbij de Engelse kolonisten in Amerika tegen de koning van Engeland in

opstand waren gekomen, diende als inspirerend voorbeeld om de strijd ook in Europa niet op te geven.

Twee jaar na de mislukte opstand in Nederland begon met de bestorming van de Bastille de Franse Revolutie in Parijs. Dit werd voor de Fransen het begin van een nieuw politiek experiment, waarbij vanzelfsprekend niet meteen duidelijk was hoe allerlei democratische idealen in praktijk moesten worden gebracht. Er werd fel gedebatteerd, propaganda gevoerd en met een groot gevoel van urgentie vrijwel dag en nacht vergaderd. Uiteindelijk werd ook geweld gebruikt om de politieke tegenstellingen te beslechten. Met de executie van koning Lodewijk XVI op 21 januari 1793 werd de absolute monarchie in Frankrijk definitief opzij gezet. Elf dagen later verklaarde de Franse regering, tot grote vreugde van de uitgeweken Nederlandse patriotten, officieel de oorlog aan de stadhouder van de Republiek der Zeven Provinciën.

Aanvankelijk was het front ver van Nederland verwijderd, want eerst zou het Armée du Nord, dat voor een groot deel uit onervaren rekruten bestond, nog heel België moeten veroveren. Velen betwijfelden of dit ze ooit wel zou lukken, maar in de zomer van 1794 behaalden de Franse troepen de ene overwinning na de andere. Na een beslissende slag op 26 juni bij het dorpje Fleurus volgden vlak na elkaar de innames van Brussel en Antwerpen.

In augustus drong een deel van het Armée du Nord onder bevel van generaal Pichegru bij Alphen Nederland binnen om vervolgens over de woeste Brabantse heidevelden in de richting van Tilburg te trekken. Breda leek de meest waarschijnlijke plaats voor de volgende aanval; de Staatse troepen, toegetreden tot een coalitie van Oostenrijk, Pruisen en Engeland, maakten zich daar klaar voor een lange belegering.

Het weer was slecht; het was hard gaan regenen. Op de onverharde wegen was het haast ondoenlijk vooruit te komen met de zware, volgeladen wagens. Er werd door de legerleiding al nagedacht over het opslaan van een winterkwartier, waar de

soldaten konden bijkomen van de zware ontberingen die ze hadden geleden bij hun langdurig verblijf in het open veld.

Vandaar dat de bewoners van Zaltbommel nog in het geheel niet op een oorlog waren voorbereid toen zondagmiddag 21 september troepen van het Franse leger waren gesignaleerd, niet bij Breda maar bij Den Bosch. Het front was onverwacht snel de stad Zaltbommel genaderd en bevond zich hemelsbreed nog maar zeventien kilometer ervandaan.